

Тема 5. Етнопсихологія українців

1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу
2. Екологічний чинник
3. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру
4. Вплив геополітичного чинника на український національний характер
5. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості
6. Вплив релігії
7. Сім'я і формування українського національного характеру

1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу

Українці на рубежі ХХІ ст. є складно опосередкованим "продуктом" свого історичного минулого. Саме ретроспектива виникнення, розвитку, здобутків і трагедії українського народу дає підстави визначити психологію українського етносу через аналіз таких феноменів, як менталітет, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічна самоідентифікація особистості, український національний характер, психічний склад українців. Навіть розуміючи те, що український етнос не є чимось застиглим і незмінним, а українці кінця ХХ ст., безумовно, відрізняються від українців ХІХ ст., ми маємо через етнопсихологічний аналіз виявити загальне і специфічне у психологічному складі та національному характері українців минулого, сучасного і майбутнього. Тим паче що домінування західної Культури в сучасному світі, згладжуючи очевидні ознаки національної специфіки, ще не означає етнічного нівелювання населення земної кулі. Навпаки, нині різко зросла активність багатьох народів, які борються за свої національні інтереси, свою незалежність.

Відомий етнопсихолог Г. Шпет зазначав, що етнічна психологія, класифікуючи певні явища, має шукати відповіді на запитання: як переживає саме цей народ певне явище, що він любить, чого боїться, чому віддає перевагу, що його відрізняє з-поміж інших етносів [49].

Українському національному характеру, українському менталітету, а також порівнянню їх з характером і психологічним складом інших народів присвячено чимало праць. Серед сучасних вітчизняних психологів проблеми етносу вивчали і вивчають: М. Шульга, П. Гиатенко, В. Павленко, С. Таглін, Л. Орбан, В. Хрущ, В. Москалець, М. Пірен, Л. Шкляр та ін. Крім того, видаються праці, написані українськими авторами в еміграції, які раніше були недоступні широкому українському загалу. Серед них можна назвати таких, як Г. Ващенко, І. Рибчин, О. Кульчицький, І. Мирчук, В. Янів, І. Ярема, а також Ю. Липа, О. Субтельний та ін.

Говорячи про етнопсихологічні особливості українців, дослідники, перш за все, розглядають таке основоположне явище, як психічний склад українців.

ПСИХІЧНИЙ СКЛАД НАЦІЇ — це суб'єктивний психічний досвід нації, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування (М. Пірен) [30].

Як зазначалось у попередніх розділах, до елементів психічного складу, що передаються з покоління в покоління, належать насамперед характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, які лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій. До компонентів психічного складу можна також віднести й архетипи як основу колективного несвідомого, які описав швейцарський психолог К. Юнг.

За К. Юнгом, архетипом є "особливість психічного зрозуміння об'єкта", він "завжди колективний, тобто він спільний принаймні для цілих народів чи епох" [51]. Архетипи проявляються у вигляді символів (в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях) і містять узагальнений досвід своїх предків.

До архетипів, характерних для українського етносу, можна віднести такі образи: Берегиня, Лада, Дана, Герой-козак, Кума, Свекруха, Земля-годувальниця, Котигорошко, Лютий змії, а також загальнолюдські образи: Мати, Батько, Мачуха, Воїн-герой, Удатний кінь.

Якщо говорити про психічний склад української нації загалом, то тут, як правило, відзначають такі риси, як любов до рідної землі та її природи, що виявляється й закріплюється в культурі, музиці, живописі; повага до старших, зокрема до батьків (так, дотепер у багатьох областях України діти звертаються на "ви" до своїх батьків); працелюбність, що виражається не лише в щоденній сумлінній праці від зорі до зорі, а й у святкових традиціях, які поетизують працю.

Для українців характерні ратна доблесть, хоробрість, а також прославляння героїзму і відваги, що є специфічним вираженням їхніх національних почуттів, адже героїчні традиції споконвіку були притаманні українському народові.

На відміну від психічного складу, національний характер — вужче поняття. Український етнопсихолог П. Гнатенко визначає його так: "НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР — це сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і які проявляються в ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях та обрядах" [7]. Отже, національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації. Будь-яка загальнолюдська риса, наприклад, працьовитість, патріотизм, волелюбність, можуть по-різному проявлятися різною мірою, в різні часи і в різних народів.

Психологічні особливості різноманітних етнічних груп описувались вже в XVIII ст. у працях мандрівників, істориків, географів, мовознавців і письменників. Робилися спроби виокремити найтипівші риси національного характеру українців. Так, в історико-етнографічному нарисі "Слобожане" М. Сумцов послідовно аналізує описи національного характеру жителів північно-східної частини України (Слобожанщини) в російській та українській літературах, починаючи з 1788 р. Аналіз свідчить про те, що більшість описів ґрунтуються на випадкових суб'єктивних враженнях, висловлених без достатньої аргументації. Характерним прикладом може бути цитата з праці А. Павловського "Грамматика малороссийского наречия": "...несколько лет живучи в Малой России, довольно мог приминаться к национальному характеру ее жителем. Я нашел в них что-то приятно меланхолическое, отличающее их, может быть, от всех обитателей земного шара. Они имеют природную внимательность, остроту, склонность к музыке и пению. Хлебосольство и простота нравов составляет их существенные свойства. В поступках просты, в делах справедливы, в разговорах откровенны, хотя часто тонкий отменно хитры; в намерениях основательны, любят опрятность и чистоту, работают тихо, но прочно. В страстях редко наблюдают умеренность. К наукам расположены, кажется, с природы [7].

У 60-х роках XIX ст. М. Данилевський запропонував певний спосіб дослідження національної психології. Розглядаючи етнографічні відмінності слов'ян, він зазначав, що своєрідність національного характеру можна відшукати іншим шляхом, а не простим описом поодиноких спостережень. Цьому підходу він пропонує таку альтернативу: потрібно виокремити ті риси національного характеру, які б проявлялися в усій історичній діяльності й у всьому історичному житті порівнюваних народів. Однією з таких рис, яку, згідно з М. Данилевським, можна виокремити в українців, є терпимість. Про дух терпимості та відсутність національної зарозумілості в українців писав М. Костомаров [27].

Загалом праці кінця XVIII — початку XX ст. з проблем національної психологічної своєрідності, як правило, не ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях, а часто взагалі були позбавлені будь-якої методичної основи та вагомої аргументації. У зв'язку з цим існувала реальна можливість суб'єктивізму й тенденційності у тлумаченні особливостей національного характеру, що завжди треба враховувати, аналізуючи такі праці. Саме тому, як зазначили сучасні дослідники В. Павленко і С. Таглін, описи різних етнічних груп на цьому етапі часто не збігаються, а іноді й суперечать один одному. Якщо порівнювати всі відомі дослідження характерологічних особливостей українців того періоду з тим, щоб мати цілісне узагальнене уявлення про їхній національний характер;

неминуче виникає ряд складнощів. Реально вирізняється блок характеристик, що є "наскрізними" для більшості описів. До них В. Павленко і С. Таглін відносять такі:

1. Розвинуте особистісне начало, що виявляється в почутті власної гідності, незалежності та індивідуалізмі.

Властям українці служили віддано, однак без раболіпства. Намагались уникати таких ситуацій, коли б їх принижували грубими словами; не були настирливими у своїх проханнях. Автори зазначають, що ці якості проявлялись в усьому: і у відокремленні сина після одруження навіть наперекір економічній вигоді, і в основних принципах життя козацтва, і в подвірному, а не общинному землеробстві, і у прийнятнішому, ніж в інших народів, становищі жінки, і навіть у специфіці хорового співу (хоровий спів практикувався тільки у приспівах).

Спостерігається ненависть до всього суспільного. "Гуртове — чортове" — мовиться в українській приказці.

Негативною рисою такої якості є гіперрозвиток ідеї особистості, що виявляється у відсутності організованості, згуртованості, а це, у свою чергу, призвело до відсутності упродовж віків української державності. "Два українці — три гетьмани" — стверджує інша українська приказка.

2. Українське суспільство характеризувалося певною одноманітністю як за освітнім рівнем, так і за суспільним становищем.

Тут не було надто різкого розмежування між інтелігенцією та простим народом.

3. Наголос на внутрішньому (духовному) аспекті життя, а не на зовнішньому (матеріальному).

Деякі дослідники вважали, що українці в народній творчості мають більшу порівняно з росіянами схильність до поезії, до пісенної творчості, ніж до ремесел.

Наголос на внутрішньому аспекті життя проявлявся і в нехтуванні зовнішньою атрибутикою, обрядовістю в релігії і водночас у глибокій релігійності та віротерпимості.

4. Любов до природи.

Ставлення до природи в українців завжди було особливим. Природа посідала значне місце в їхньому житті, що відображено у великій кількості образів природи у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах і в прикрашанні осель.

Квіти навколо хати, квітучі дерева та кущі — обов'язковий елемент українського побуту.

5. Терпимість.

Про терпимість українців писали М. Костомаров, І. Сікорський, М. Данилевський [19; 27; 29].

Наприклад, терпимість слов'ян проявлялась у негативному ставленні до смертної кари, яку відкидали і засуджували князі Володимир Великий і Володимир Мономах; у відсутності рабства; у виголошуванні християнських проповідей мовами народів Росії.

Схильність українців до прощення відзначає І. Ярема: "Смертну кару, запроваджену ще під час правління Володимира Великого, для вгамування розгнужданого розбійництва, в основному під тиском грецького духовенства і не без внутрішнього спротиву князя, скасовано вже при синах Ярослава Мудрого" [52].

Характерним для українців було також те, що вони не застосовували тілесних покарань (щоправда, це стосувалося лише вільних людей). Про повагу українців до людської гідності свідчить постанова княжих часів. "За неповагу внутрішньої гідності особистості призначено більше покарання, ніж за ушкодження тіла. Якщо хтось комусь відрубав пальця, платив лише 3 гривні, а якщо відірвав вуса, бороду, вдарив батогом або іншим предметом, платив 12 гривень" [52].

Толерантність українців тісно пов'язана з іншою особливістю їхнього психічного складу — неагресивністю (слаборозвиненою войовничістю). І. Ярема зазначає, що вже за князівських часів — у печенізько-половецький період — виявляється добродушність українців. Українські князі неохоче зважувалися на збройний наступ, обмежуючись в основному оборонними заходами й обираючи шлях мирного добросусідського взаєморозуміння. Безперечно, дух християнства лише зміцнив цю рису [52].

6. Індивідуалізм.

"У натурі українського народу переважає власна воля" — зазначав М. Костомаров понад сто років тому. Про український "анархічний індивідуалізм" говорив у своїх "Письмах" В. Липинський. Д. Чижевський наголошує на важливості визначення "великої цінності кожного індивідуума — права кожної людини на власний шлях". Дещо гостріше формулює цю думку І. Ярема, говорячи про духовний егоцентризм, апофеоз індивідуальної духовності. І. Мірчук називає безмежним індивідуалізм українців: "я" в українців створює своєрідний принцип, який формує їхню філософію, мораль, право та практичну діяльність, що впливає з поняття г індивідуальності, і її обмеження, навіть в інтересах суспільства, завжди відчувається дуже болісно [52].

Філософське узагальнення індивідуалізму дає Г. Сковорода, який ідентифікує його з Божою присутністю в людині.

І Треба також зазначити, що навіть до дитини в Україні завжди був підхід як до індивідуальності. Це зафіксовано в обрядах і звичаях. Так, [український етнограф Б. Микитюк звертає увагу на те, що при коляду-І ванні побажання складаються кожному окремо, навіть немовлятам, яких і вважають окремими індивідами, чи одиницями [52].

Цей індивідуалізм, на думку В. Яніва, призводив український народ до роз'єднання і навіть до ворожнечі, що, в свою чергу, ослабляло його як єдиний народ. "В основному, — зазначає В. Янів, — причини наших історичних невдач, що впливали з українського "буяючого" індивідуалізму, можна було б охарактеризувати парадоксом, що невірні ми тому, що надто любимо волю. У прагненні до рівності і братерства ми боялися власного деспота й ослаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго, що поневолили нас чужоземці" [52].

В. Янів у статті "Українська вдача і наш виховний ідеал" наголошував на нагальній потребі виховної корекції крайнього індивідуалізму, який межує з анархічністю, породжує дух спротиву, ненависті й спричинює негативне ставлення до будь-якої влади.

Водночас багато характеристик українців вкрай суперечливі. Так, неабияку хитрість малоросів, про яку говорить А. Павловський, категорично заперечують інші дослідники, зокрема П. Чубинський. Разом з тим ствердження про виняткову охайність і чепурність українців він також заперечує, аргументуючи це відсутністю лазень у тогочасній Україні [27].

Отже, надто складно за існуючими у літературі кінця XVIII — початку XIX ст. описами національних психологічних особливостей створити цілісний і несуперечливий образ народу.

Наведені дані, з одного боку, відбивають деякі типові риси українського національного характеру, а з іншого — є показником суб'єктивно-особистісного підходу кожного автора до його характеристики.

Дискусійний характер трактування окремих фактів свідчить також про значну складність проблеми, яка розглядається.

Що ж до радянського періоду історії нашої вітчизни, то спеціальних праць, присвячених українському національному характеру, майже не видавалось. Однак є багато дослідників, праці яких видавали за кордоном. Це, зокрема, Д. Чижевський, який у своїх дослідженнях заперечував однаковість національного характеру. Кожна нація, вважав він, має різноманітні психологічні та соціальні типи, крім того, всередині нації існують відмінності, спричинені місцевими умовами. Це ускладнює картину національного характеру народу, робить її різноплановою та різноманітною.

Розглянемо таку психологічну особливість українського етносу, як інтровертивність. Деякі дослідники вважають її основною ознакою української духовності [15; 52].

Для інтровертивних суспільств, до яких, поряд з Україною, відносять Корею, Японію, В'єтнам, Індію, Китай, характерна насамперед закритість. Окрім того, інтровертивні суспільства у своїх реформах орієнтувалися на внутрішні тенденції та традиції, потреби, можливості, інтереси.

Характерною особливістю інтровертивних суспільств є те, що вони здатні вчитися, спираючись на власний досвід, а тому мають вищий та ефективніший інтелект. Для них характерна пристрасна відданість власним ідеям. Через таку абсолютизацію та канонізацію ідеалізується внутрішнє духовне життя, що нерідко призводить до негативних наслідків.

З теорії інтровертивності випливає, що українець — людина "малих груп", в які він безпосередньо входить і в яких зі знанням справи діє. Сім'я, община для українця означають набагато більше, ніж абстрактні групи однодумців.

В інтровертованих суспільствах народ відносно спокійний, терплячий, неагресивний, миролюбний. Упертість, стриманість, терпеливість і наполегливість, як наголошує О. Донченко, вирізняли Іде давніх предків українців — східних слов'ян Київської Русі.

Миролюбний характер, притаманний сучасним українцям, О. Донченко ілюструє на прикладі соціологічних досліджень. Так, 48 % опитаних, як правило, прагнуть до такого розв'язання проблем, яке б задовольняло всіх друзів, колег, родичів, власних дітей, тобто для них характерний колаборативний стиль поведінки [15]. На другому місці — компромісно-поступливий стиль: 39 % вважають, що краще поступитися, не забуваючи, однак, і про власні інтереси.

Члени інтровертивних суспільств схильні швидше переробити себе, аніж навколишню дійсність. Для них, безперечно, характерні саморефлексія, заглиблення у свій внутрішній світ. У реальній дійсності, як вважає О. Донченко, це виявляється в тому, що українець власне "я" ставить вище за суспільне "ми", повсякчас підкреслюючи активність "я", докладаючи зусиль до самоствердження.

Типовим представником екстравертованого типу мислення був Л. Толстой, інтровертованого — Г. Сковорода. Кожний з них втілює національний тип мислителя.

Проблемі інтровертивності значну увагу приділяв І. Ярема, який вважав, що інтровертивність виступає як певна постійна спрямованість українця до глибокого внутрішнього життя. Протиставляючи інтровертивність екстравертивності, він стверджував, що інтровертивні народи є творцями культури, а екстравертивні — цивілізації. Так, інтровертивні народи — це творці релігійних світоглядів; їм відповідають містицизм і спиритуалізм, зі стилів мистецтва — романтизм, символізм і експресіонізм, із розділів мистецтва — лірика і музика [9].

Сучасний вітчизняний етнопсихолог П. Гнатенко, вважаючи правомірним такий підхід до психологічної оцінки народу, усе ж таки справедливо зазначає, що зображати українське суспільство як приклад суто інтровертивної культури некоректно з наукового погляду, оскільки навіть

творець теорії екстраверсії-інтроверсії К. Юнг наголошував, що взаємопроникнення екстравертивних та інтровертивних культур — це шлях, характерний для розвитку цивілізації.

П. Гнатенко, відстоюючи свій підхід, використовує такі аргументи. По-перше, можна навести приклади, що свідчать про наявність в Україні екстравертивного способу життя. Це насамперед численні економічні, політичні та культурні зв'язки України з іншими державами, постійна міграція населення як із країни, так і в країну, оптимізм і життєрадісність українського народу.

Крім того, як зауважує П. Гнатенко, коли ми говоримо про інтровертовані та екстравертовані суспільства, ми маємо на увазі суспільства з усталеними державними інституціями, зі стабільною, сформованою державністю. Україна ж, як відомо, майже ніколи не мала своєї державності, упродовж століть зазнаючи різноманітних впливів росіян, поляків, литовців або інших чужоземців. У цій складній історичній ситуації говорити про якусь чистоту інтровертивного типу культури в Україні надто складно [9].

Нині перед сучасними етнопсихологами постало велике й важливе завдання — створити психологічний портрет українського народу в межах сучасної політичної та соціально-економічної ситуації.

У цьому зв'язку розглянемо чинники, що впливають на формування українського національного характеру.

2. Екологічний чинник

Існує таке поняття, як середовище проживання етносу. Під ним розуміють ландшафт і клімат, особливості ґрунтів і розміри території, картину зоряного неба і корисні копалини, флору, фауну, водойми та інші елементи, що створюють неповторну своєрідність цього середовища, — впливає на особливості взаємодії етносу з природою, що, в свою чергу, пояснює екологічну зумовленість асоціацій, пізнавальних процесів, комунікації, стереотипи поведінки, різноманітні форми суспільної (свідомості і т. ін. [35].

Як вважає ряд дослідників, менталітет — "це певна інтегралша характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їх реагування на нього" [8; 9]. Можна погодитись з думкою О. Киричука, що "менталітет — складна ієрархічна система, яка визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їхні цілі та мотиви життєдіяльності" [17].

Український менталітет — це результат відображення специфіки взаємодії українців із природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично [17].

Причому вважається, що вплив природних умов на український менталітет особливо помітний.

Вплив екологічного чинника на психологічну діяльність українського етносу відзначається в дослідженнях М. Гримич, О. Киричука, О. Кульчицького, В. Павленко, І. Рибчина, В. Скребця С. Тагліна. Так, зв'язку ландшафту з особливостями етнопсихології українців присвятив свою працю І. Рибчин, де він послідовно аналізує вплив основних зон України (степового, лісостепового та гористого ландшафту) на особливості емоційної сфери та мотиваційних установок корінного населення України [34]. Близькі їй за духом праці О. Кульчицького, який виокремлює географічний аспект як один з чинників, що впливають на психологію українців. Свою ідею про переважання в українців установок на рефлексію (самозаглиблення і самопізнання), а не на активну предметну діяльність, автор аргументує, залучаючи як докази суто екологічні особливості України [28].

Значний вплив геопсихічних чинників відзначає також О. Киричук: "Низинна степова смуга лісостепу; височинна смуга лісостепу від поділля, Волині й до Покуття, до Бессарабії та височин Придніпров'я; смуга лісистих північних і північно-західних низин; гірська смуга Карпат. Загалом ми маємо "психіку верховинця", "людини лісу", "сина степу" та ін." [17].

В. Хрущ і О. Хрущ, які вивчали особливості психологічного складу різних етнічних груп Прикарпаття, відзначають у них непереборний потяг до свободи, нетерпимість щодо будь-яких форм примусу і тоталітаризму. Важливими ознаками психології й рисами характеру гірських жителів є сміливість і волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість [16]. Закріпленню цих рис у поколіннях сприяли спосіб життя горян, природне середовище їхнього проживання, народна педагогіка.

"З давніх-давен, — пише О. Хрущ, — по високогір'ю розселились люди сміливі, сильні й вільні. Боротьба з силами природи, специфічна система виховання, що ґрунтується на засадах етнопедогогіки, трудових традицій і народних звичаїв, — усе це формувало почуття незалежності людської гідності" [46].

Можна зробити висновок, що такі особливості сприйняття світу і свого становища в ньому притаманні саме менталітету горян.

Дещо інші особливості помічає О. Кульчицький у менталітеті жителів степових районів України, пояснюючи їх географічними чинниками.

Він вважає, що життя серед неосяжних степових просторів не пробуджує активності, навпаки, пробуджує почуття безмежного, недосяжного, неозорого і абсолютного, сприяє скоріше філософським роздумам, аніж активним діям. У цьому ж напрямі, згідно з О. Кульчицьким, діє й такий унікальний екологічний елемент, що підкреслює своєрідність України, як особливість її ґрунтів. Відомі всьому світові надзвичайно родючі українські землі — чорноземи — забезпечували селян усім необхідним, тому їм не треба було докладати неминучих в інших куточках землі зусиль, що також не сприяло виникненню у них додаткових стимулів до активності, залишаючи пріоритет за рефлексією [10].

Зовсім інших висновків щодо впливу благодатних українських чорноземів на етнопсихологічні особливості українців доходить сучасна дослідниця М. Гримич [13]. Наявність багатих ґрунтів, вважає вона, спричинювалася до того, що врожай сприймався в народі як величина, що залежить в

основному від метеорологічних чинників, які, у свою чергу, на думку селян, залежали від волі Всевишнього, а також могли змінюватися від бажання й волі їх самих. Інакше кажучи, особливість українських ґрунтів сприяла розвиткові магічного мислення у корінного населення України, переважанню його над радикальним мисленням. Гіперрозвиненість магічного мислення відображається в особливостях української народної медицини, у багатьох календарних і родинних святах, навіть у мотивах народних пісень. Так, в українських піснях часто трапляється мотив "чарування", приворожування, чаклування. М. Гримич зазначає, що переважання магічного мислення позначилося також на психології народу, внаслідок чого розвинулися такі якості, як обережність, передбачливість, зволікання з прийняттям рішень і реалізацією задуманого, позаяк українці зважали на можливі магічні впливи, хотіли їх урахувати й, по можливості, відвернути [13]. З приводу цієї думки М. Гримич відзначимо, що, безумовно, магічне мислення присутнє в житті й побуті українців, але воно значно нівелюється християнством українців, оскільки християнство і магія несумісні, магія — це пріоритет язичництва.

Крім того, явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних "посередників", якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси й кохання та ін. Природа, як зазначає В. Скребець, впливає на формування української ментальності через такі символи своєрідно й дієво. Крім того, оскільки природа значно впливає на український менталітет, то основними природно зумовленими характеристиками українців стали: господарський Індивідуалізм, загострене почуття власності, інтроверсія (спрямованість психічної діяльності всередину), прагнення прикрасити та урізноманітнити подвір'я, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м'якість, розвинена уява, сентиментальність [35].

Завдяки квітучій українській природі українська душа перебуває в чуттєвій площині настрою в ліричній пісні. Поетичний пісенний ліризм в українському народі живе споконвіку, знов і знов народжується, розквітає або ж сумує, плаче, страждає. Дослідники рис національного характеру відзначають в українцях надійність і спокійну зосередженість, спостережливість. Однак сила емоційного мрійництва може знижувати в українському характері роль раціонально-вольового компоненту, що створює передумови для нерішучості, труднощів із вибором, невизначеності. У геопсихічному контексті чуттєвого сприйняття м'якості лісостепу й широких полів проявляється споглядальність українців [17].

Упродовж усієї своєї історії український народ прагнув жити в злагоді з природою. В Україні здавна розуміли, що людина — невід'ємна частка природи, тому між природними умовами та народною психікою встановився тісний зв'язок. Природні умови й ресурси зумовлюють не лише характер матеріального виробництва, а й духовну активність світогляду. В українському менталітеті віками складався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що впливає з винятковою важливістю всього природного в житті взагалі. Це спонукало як до діалогу з природою, так і до звертання до її мудрості у практичних справах, пізнанні, творчості [35].

Екологічна свідомість наших предків в українському народному епосі набуває характеру натуралізації, тобто схильності до зіставлення, порівняння, ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи. Завдяки натуралізації особистість і її якості належать до певного класу природних явищ або природних об'єктів. Наприклад, молоду гарну дівчину українці називали "червона калина"; доброзичливу людину — "ясне сонечко"; широковідоме побажання — "будь здоровий, як вода, і високий, як верба"; молодий здоровий парубок асоціювався з міцним дубком, а самотня жінка — з вербою.

Психологічна природа натуралізації звичайної свідомості українців указує на її зв'язок з екологічною дійсністю, сягаючи своїм корінням в емоційно-пізнавальні знакові сторони ставлення людини до своїх природних витоків [35].

"Потяг до краси насичує усе життя українця. Крім царини музичної і поетичної творчості, видно це і в одязі, і в житлі, і в любові до природи.., Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, казок тощо" [10]. Подібні висловлювання можна знайти у працях багатьох інших дослідників, які намагаються оцінити характер українців.

Яскравий індивідуалізм — це те, що першим упадає в очі чужеземце-ві. Тому в описах України, від Гердера до сучасних мандрівників, звертається увага на цю рису українського характеру [10].

Як зазначали В. Павленко і С. Таглін, екологічні чинники як колись, так і тепер, часто залучаються для пояснення психологічних особливостей певного народу. Однак встановлення взаємозв'язку між елементами навколишнього середовища й певними особливостями психічної діяльності здійснюється досить довільно та суб'єктивно. Очевидно, тільки цим можна пояснити той факт, що одні й ті самі екологічні чинники у різних авторів зумовлюють абсолютно різні

етнопсихологічні властивості, а коріння аналогічних характеристик психологічної діяльності вони вбачають у різних елементах природного середовища [7].

Останнім часом у дослідженнях з екологічної та етнічної психології наголошується на тому, що штучний чинник екологічного середовища значно потіснив природний щодо впливу на сучасну людину. Так, українцям тепер нечасто випадає нагода милуватися безкраїми степами та квітучими садами. Здебільшого їм доводиться споглядати одноманітну та незграбну архітектуру типових масивів. Деякі психологи навіть вважають, що людина, яка весь час споглядає архітектуру так званих "спальних масивів" типу Борщагівки або Оболоні в Києві, поступово деградує.

Безумовно, ми не схильні жорстко пов'язувати сучасну архітектуру та психологію сучасних українців, проте розривання зв'язку з природою, споживацьке ставлення до неї й антропоцентризм у її сприйнятті (природа для людини, а не людина серед природи) призводить до негативних наслідків.

Для того щоб завершити розгляд впливу навколишнього середовища (зокрема архітектури) на психологію сучасних українців, наведемо міркування, висловлені Л. Шклярком. Він наголошує на тому, що сучасна типова забудова майже викорінила національний архітектурний колорит. Безумовно, зважаючи на сучасні темпи будівництва, неможливо уникнути часткової уніфікації, але потрібно також враховувати те, що національне відродження передбачає також відродження етнічно осмисленого простору, який, у свою чергу, значною мірою впливає на формування етнічної самосвідомості. "Зберегти і примножити етнокультурну поліфонію життєвого простору України — одне з найважливіших завдань з реалізації програми цілісного розвитку національної культури. Це ще й тому важливо, що етнокультура житла була найбільш раціональною з погляду здоров'я й етнопсихології людей, органічно поєднувалась із структурою й кліматичними особливостями середовища. Знайти оптимальну міру соціальних необхідних умов життєзабезпечення міста, села, країни та етнопсихологічних елементів — комплексне завдання гуманітарних, технічних, управлінських наук, що мають єдину вихідну й кінцеву мету своєї діяльності — людину в її етнопсихологічному світі" [47].

3. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру

На формування національного характеру народу помітно вплинула його взаємодія з іншими народами, яку М. Костомаров називав "взаємним тертям народів". Не виняток і український народ. Ще наприкінці минулого століття у вступі до історії малоросійської етнографії О. Пипін писав про те, що на формування психічного складу українського етносу значно вплинули певні стосунки з Польщею та національно-визвольна боротьба XVI-XVII ст. [33].

М. Костомаров передусім звертає увагу на те, що різномірний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав і торгували з ними) зумовили "дух терпимості, відсутність національної зарозумілості", які перейшли "згодом у характер козацтва й залишилися дотепер" [19].

Про українське козацтво, а також гайдамак згадує Ю. Липа. У спогадах XVII ст., зазначає він, описується, що українські козаки і гайдамаки перед атакою салютували супротивникові [25].

Цікаві висловлювання у цьому руслі знаходимо в І. Яреми, який зазначав, що українцям, з їхнім високим рівнем індивідуалізму ("моя хата скраю") і крайньою соціальною незацікавленістю, усе ж притаманні цінні соціальні якості, а саме: співчуття до інших, гуманність, любов до ближнього, "здатність розуміти іншу природу, іншу людину, інший народ".

Поза сумнівом, такі цінні якості українського народу, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур, збереглися до наших днів. Україна — одна з небагатьох держав колишнього Радянського Союзу, в якій немає міжетнічних конфліктів, незважаючи на етнічне розмаїття її населення.

4. Вплив геополітичного чинника на український національний характер

Україна розташована в центрі Європи, де перетинаються шляхи, що з'єднують Схід і Захід. У ході досліджень, присвячених феномену геополітичного положення України і його впливу на український національний характер, було встановлено, що українцям притаманні як європейські риси характеру, так і східні, тобто, з одного боку, християнсько-візантійські, з іншого — євразійсько-кочівницькі.

Саме у прикордонному (перехідному) геополітичному положенні України деякі дослідники вбачають причину складності її існування як незалежної держави. Держава, вважає В. Янів, виникає там, де є динаміка, сильно розвинута воля, яка зуміє силою поєднати змагання сильних індивідуальностей, що розходяться, як у Європі, або там, де пасивне байдуже суспільство, що не вміє протиставитися деспотові і підкоряється його волі, як у Азії [52]. "Ми вже належачи, в основному, до

Європи, занадто відхилилися від неї, щоби викресати в собі достатньо волі, конче потрібної для побудови держави, однак і не наблизилися настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові", — так писав В. Янів [52]. Проте події 90-х років XX ст. показали, що Україна не надто відійшла від Європи і все-таки спромоглася побудувати власну незалежну державу.

Отже, за географічним станом Україна перебуває начебто на "межі двох світів" — між Європою й Азією, що, безумовно, вплинуло на психологію народу. Окраїнне положення України, вважає О. Кульчицький, неминуче породжувало дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, яка насолоджувалась ризиком і намагалась активно протистояти злу, захищаючи високі ідеали — честь, віру і свободу. Однак поряд із цими ідеалами межують й інші риси, зумовлені постійною загрозою: самоізоляція, заглиблення в окреме життя. Разом з "vitas maxima" існує можливість "vitas minima" — сховавшись, перечекати й уберегтися [52].

Постійне напруження прикордонної держави, розвиває свою думку В. Янів, породжує певний духовний стан, сформований у відомому вислові: "Або пан, або пропав". Поряд із пристрасним бажанням жити й бути існує зневажливе ставлення до смерті. Однак постійна загроза смерті призводить до загибелі насамперед найкращих і найсміливіших. І коли впродовж століть така селекція набуває страхітливих розмірів, стає зрозуміло, чому зневага до смерті змінюється страхом перед нею, а героїчне життя лицаря ("vitas maxima") — "схованим життям" ("vitas minima"). Звідси В. Янів виводить таку сучасну українську рису, як слабка воля, що відрізняє наш народ від європейців [52].

Впливом європейського чинника етнологи намагаються пояснити й деякі інші негативні риси українців. Так, М. Григорієв пише: "Великі простори України привчили українців до байдужості, пасивності, розслабленості, безтурботності: "до нас ще далеко⁷¹, "ще встигнемо", "якось воно буде" [3].

У свою чергу, емоційність і слабка воля породжують такі духовні якості, як задумливість, рефлексія і навіть меланхолія, що яскраво проявляються в народній творчості українців, проте вплив постійної загрози українському народу не можна оцінювати однозначно. Річ у тім, що коли постійно існує загроза життю народу, у нього виникає питання про сенс життя. Відповідь на це філософське питання може бути як у релігії, так і в інших духовних цінностях, тобто у виході за межі власного буття. "Людина прагне вийти з себе, щоб стати СОБОЮ. Людина облагороджується, сублімується, а втікаючи від джерела свого неспокою — від війни з усіма її страхіттями, — вона відкидає насамперед саму війну, а потім уже й лицарські цінності, замінюючи їх протиставленнями: твердість — ніжністю, нищення — творінням блага, ризик — розсудливістю, рани — шпиталями, ненависть — любов'ю або милосердям [52].

Отже, протилежною духовною диспозицією войовничості є надання допомоги іншому, що в Україні є великою етнічною цінністю. Це облагородження віддаляє нас від війни та руїн [52].

5. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості

На формування української самосвідомості вплинули війни з Польщею, що відбувалися після розпаду Київської Русі. Українські землі стали своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, ареною непримиренної боротьби між українцями і поляками, що, з одного боку, сприяло розвитку української самосвідомості, а з іншого — ускладнювало цю самосвідомість.

У деяких працях зазначається, що український етнос почав формуватися переважно в XIV ст., коли українська народність перебувала в залежності від Великого Литовського Князівства, а згодом — Речі Посполитої. Етнічне самовизначення українців, тобто їхнє українське "ми", проявилось в усвідомленні відмінності від поневолювачів, власної території, релігії й права. Етнічні права захищали спільно усі верстви населення, при цьому виникало почуття гордості за свій народ і непримиренність до поневолювачів. Утім на цьому тернистому шляху були і втрати.

Одна з них привела до серйозних наслідків — це так зване "опольщення" української знаті. У XVI-XVII ст., коли Польща була могутньою державою, "приваблюючий приклад привілейованого польського шляхтича спричинив сильний асиміляторський вплив на українську знать, а його очевидна культурна перевага посилювала потяг до всього польського" [41]. О. Субтельний зазначав, що українська знать, як і будь-яка знать, була чутливою до власного соціального статусу, тому пов'язаність із релігією і культурою, які вважалися неповноцінними, глибоко травмувала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи почали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову й культуру" [41].

"Важко переоцінити, — писав О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що мала для українців втрата власної еліти. У суспільствах, які поклали початок сучасній Європі, з їхнім ієрархічним устроєм народ без знаті все одно що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвиткові культури

й освіти, підтримував церкву і живив відчуття етнополітичної самотності суспільства. З поглибленням спольщення серед української знаті православ'я!, а також українська мова почали пов'язуватися передусім з нижчими верствами, що призвело до непрестижності всього українського. У зв'язку з цим честолюбні й обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові і його традиціям і асиміляцією в панівне суспільство і його культуру. Частіше перевагу віддавали останньому. Внаслідок цього іншою проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства, або, точніше, її відсутності" [41]. Так було покладено початок формування комплексу меншовартості в українців.

На деякий час становище врятувало зростання чисельності українського козацтва і його перемоги над поляками, однак подальша історія України, пов'язана з російським впливом, продовжувала сприяти розвитку горезвісного комплексу меншовартості, про який стало модно говорити у наші дні. Під впливом російської імперської влади в українського народу сформувалася малоросійська ментальність. Про це докладно писав О. Субтельний у своїй "Історії". Значна кількість української старшини згодна була забути про свою належність до української нації заради того, щоб увійти до блискучого суспільства дворян Російської імперії. Така старшина була вороже налаштована до будь-яких ідей, пов'язаних із самостійністю України. Типовими для "малоросійської ментальності" є слова В. Кочубея — українця, який належав до найближчого оточення імператора: "Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж будь-хто... Моє становище підносить мене над всілякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю проблеми ваших губерній з погляду загальних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не хвилюють" [41].

Таку малоросійську ментальність нещадно критикували історики націоналістичної школи ХХ ст. Аналізуючи причини виникнення цього принизливого для українського народу явища, В. Липинський зазначав, що воно характерне для народів, які не мають своєї держави.

Отже, "малоросійська" самосвідомість домінувала у верствах української знаті ХVІІІ — початку ХІХ ст. а самі українці були чи не найбільшими ворогами української самотності [41].

Розвиваючи свою ідею і намагаючись виявити коріння комплексу меншовартості українців, В. Янів наголошує, що в Україні протягом значного історичного періоду сформувався благодатний ґрунт для зростання цього комплексу: політичне поневолення із заборонаю мати власну мову та нав'язування назви "малороси" [52].

Характерно, що й за радянських часів у цьому плані нічого не змінилося. Тоді використовували всілякі методи, щоб зробити українську мову, а відтак і українську культуру, непрестижною. У ставленні до рідної мови та культури тоталітарний режим послідовно виховував в українців комплекс меншовартості. Про це явище свідчить той факт, що самі українці прагнули, щоб їхні діти вчилися в російських школах. Це було зумовлено зокрема й тим, що українські школи мали слабку матеріальну базу та не досить високий рівень викладання.

Однак ані імперська влада, ані тоталітарний комуністичний режим не знищили національної самосвідомості українців, хоча й завдали їй значної шкоди. Події серпня-грудня 1991 р. показали, що українська нація живе й готова будувати свою незалежну державу.

6. Вплив релігії

Релігія традиційно вважається найважливішим чинником, що впливає на психологію етносу. Зміна релігійної свідомості народу зумовлює зміну устрою життя, моралі, етичних норм, установок і психічного стану загалом. Незгладимий вплив на український національний характер справило язичество, яке існує в колективному несвідомому народові у вигляді архетипів, в обрядах і традиціях, таких, як проводи зими, купальська ніч, у забобонах і фольклорі.

Православ'я прийшло на українську землю в Х ст. не на "голий нерелігійний ґрунт", а на язичеський. І хоча християнство повністю витіснило язичество з релігійного життя українського народу, воно все ж таки залишилося в традиціях і підсвідомості народу, позначившись і на самому християнстві. Так, християнський обряд поминання померлих в Україні скоріше нагадує язичеську тризну. Язичеське забарвлення має масляна, яку проводять в останню неділю перед Великим постом. Народження Іоанна Хрестителя відзначається в один день з язичеським святом Купайло, і в народі цей день дістав назву Івана Купайла, тобто дві назви злилися в одну.

Деякі поборники української самотності пов'язують її насамперед з язичеством, закликаючи народ зректися нібито чужорідного для нього єврейського християнства і перейти до істинно українського язичества. Такі приклади свідчать про те, що поборники всього справді українського не врахували двох важливих моментів: по-перше, свого часу язичество було також світовою релігією, а не тільки українською, а по-друге, для сучасної людини немислимо всерйоз прийняти язичеську віру з її багатьма богами та людським жертвопринесенням. І якщо існують сьогодні язичеські елементи в житті українського народу, то лише у формі забобонів і театралізованих фольклорних вистав.

Панівне становище в українському суспільстві ось уже тисячоліття належить православ'ю. У міру утвердження й розвитку, починаючи з X ст., православ'я дедалі більше проростало в етнічний ґрунт, на який воно потрапило, взаємодіяло з національними елементами, нашаровувалося на культуру українського народу і певною мірою впливало на неї. Внаслідок такої взаємодії національна культура і національний характер українців набували християнських рис.

Проте не лише православ'я відіграло важливу роль у формуванні українського національного характеру. До поширених в Україні християнських конфесій належать також католицька, греко-католицька, протестантська.

Історично склалося так, що впродовж багатьох століть Україна була розділена на Східну і Західну. Східна Україна перебувала під владою Росії, де панувало православ'я, тоді як Західна Україна була під владою католицької Польщі. Це, безумовно, і позначилося на психології і традиціях українського народу. На процес становлення етнічної самосвідомості українського народу певною мірою вплинула Брестська унія 1596 р. і запекла боротьба, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, за задумом її учасників, мала об'єднати в Україні католицьку та православну церкви. Проте замість єдиної церкви утворилося три: до православної і католицької церков додалася ще й уніатська. На захист українського православ'я піднялася значна частина суспільства, у тому числі й українське козацтво. Крім того, Україна, особливо західна її частина, зазнала значного впливу реформаційних ідей протестантизму. Найпоширенішим протестантизм був на Волині, яка у другій половині XVI ст. була центром реформаційної ідеології. Однак ці та інші явища в українській історії, як зазначає П. Гнатенко, не могли зумовити різні типи національного характеру. Існує єдиний український національний характер, у межах якого внаслідок неоднакових історичних умов сформувалися відмінності й нерідко істотні [9]. Втім, ці відмінності існують як єдність єдиного цілого. Сьогодні вони багато в чому збереглися, їх неодмінно треба враховувати у практиці політичного життя, на рівні звичайної свідомості й у царині політичної психології [9].

Наприклад, нарівні з такими загальнохристиянськими якостями, як любов до ближнього, співчуття, милосердя для українців характерне особливе, майже релігійне ставлення до праці, яке розвинулося завдяки протестантській культурі. Як зазначалося, багато дослідників відносять релігійність до розряду основних рис українського народу. Комуністи доклали чимало зусиль, аби викоринити релігію, однак їм цього зробити не вдалося. Навіть запеклі прибічники атеїзму часто зізнавалися, що до повної перемоги атеїзму ще далеко.

Після здобуття Україною незалежності швидкими темпами почали відбудовуватися храми, відновлюватися закриті монастирі та ін. Народ повернувся до своїх витоків.

Утім, у релігійному житті України є певні негативні моменти. Йдеться не стільки про розколи у православній церкві, що, на нашу думку, є болючими симптомами росту національної свідомості, скільки про виникнення в Україні тоталітарних сект, які впливають на психічне здоров'я української нації.

Щоб детальніше зупинитися на цій проблемі, наведемо визначення тоталітарного об'єднання. Деструктивне релігійне об'єднання (деструктивний культ, тоталітарна секта) — це авторитарна ієрархічна організація певної орієнтації, що має руйнівний характер стосовно природного гармонійного духовного, психічного і фізичного станів особистості (внутрішня деструктивність), а також щодо творчих традицій та норм, до усталених соціальних структур, культури, порядку та суспільству в цілому (зовнішня деструктивність), що практикує обманне залучення до своїх лав і приховане психологічне насильство, що виражається у цілеспрямованому встановленні окремою особою (лідером) або групою осіб у своїх вузькоєгоїстичних цілях незаконного контролю над свідомістю, поведінкою та життям інших особистостей.

Деструктивні культури (свідки Ієгови, центри діанетики і сайєнтології, церква Перемоги, Біле братство і багато інших) інтенсивно використовують ситуацію нестабільності, яка склалася нині в Україні, почуття невпевненості в завтрашньому дні серед молоді, покинутості й непотрібності у літніх людей, безпорадності в людей, які втратили роботу, та ін.

Над свідомістю людей, утягнених до культових общин, встановлюється контроль, вони втрачають волю, здатність критично мислити, в подальшому в них може статися розлад психіки.

За допомогою звичайних санкцій з такими явищами боротися майже неможливо. А оскільки розквіт таких деструктивних культів зазвичай припадає на важкі часи (спад виробництва, депресія, безробіття), то відповідно економічна й соціальна стабілізація частково звільняють від необхідності пошуку розради у тоталітарних сектах. Проте залишається ще категорія людей, які ведуть духовні пошуки. Традиційна православна церква їх не лише не приваблює, а навіть лякає своєю, як їм видається, крайньою ортодоксальністю, а світських організацій, які б викладали християнське богослов'я (на кшталт московського Біблійно-богословського інституту — ББІ), у нас немає. Безперечно, треба створювати такі заклади і в Україні, інакше цю нішу заповнять тоталітарні

деструктивні секти різних спрямувань і напрямів, руйнуючи свідомість нашого народу і позбавляючи його майбутнього.

7. Сім'я і формування українського національного характеру

У формуванні українського національного характеру одну з провідних ролей відіграють традиції та уклад української сім'ї.

Значна частина психологів сходиться на тому, що основну роль у сім'ї відіграє мати з її передбачливістю, хазяйновитістю, з непомітною, але постійною турботою про сім'ю. Вона втілює ніжність, сердечність, теплоту. Б. Цимбалистий зазначає, що у спогадах українця мати постає виразнішою, ніж батько. Важливе місце українській жінці відводиться в суспільному житті. Україна для українця — це мати, "ненька" [9]. Повага до жінки, матері характерна для всіх народів-хліборобів. У зв'язку з цим земля-годувальниця набуває у них рис матері, а мати — рис землі. За символ України в народній творчості часто править червона калина — прекрасна, проте беззахисна і знедолена жінка.

Якщо в Західній Європі у вихованні дітей беруть однакову участь як мати, так і батько, і це є показником патріархальності сім'ї, то в Україні дітей виховує мати. Цей факт має істотні наслідки, оскільки норми поведінки, мораль, ідеали, життєві настанови українців підпорядковані нормам та ієрархії цінностей, типових для жінки, для її свідомості.

Переважає в суспільстві матріархального комплексу, у свою чергу, призводить до того, що в соціальному мікросередовищі (насамперед у сім'ї) панують свобода і рівноправність.

Проте верховенству матріархального комплексу властиві й негативні риси. Так, любов дітей до матері, рівність усіх перед матір'ю, культ матері-землі, любов матері до дітей — усі ці стосунки будуються більше на емоційній, ніж на раціональній основі. У зв'язку з цим у такому типі культури скоріш за все переважатиме емоційність і чуттєвість, а вольове начало і раціональність стають другорядними.

Крім матріархальності, українській сім'ї притаманний індивідуалізм. Традиційно українці не жили великими родинами. Син завжди прагнув відокремитися від батька і вести господарство самостійно.

Поряд з любов'ю до волі для українців характерна любов до свого дому, свого шматка землі, яку відображено в народній творчості.

Безумовно, з часом й українська сім'я змінювалася: зменшувалась кількість дітей, змінювалися спосіб життя й традиції, проте основні психологічні моменти збереглися в архетипах українського народу.

Оскільки нав'язане нашому народові виховання в душі колективізму, де суспільне переважало над особистим, а колективне — над індивідуальним, зазнало невдачі, ми дедалі частіше звертаємося до наших витоків, до традицій виховання в українській сім'ї і, враховуючи вимоги сьогодення, формуємо нові традиції виховання вільних громадян вільної держави.

"Як виховний ідеал, — зазначає В. Янів, — ми маємо дати ідеал повноцінної, творчої людини, індивідуальності з власним поглядом на світ, із бажанням впливати на долі світу, з бажанням змагатися з іншими людьми і вигравати в них, з внутрішньою необхідністю ставити собі запитання і шукати відповіді на них, або ставити перед собою завдання і вирішувати їх, — при цьому питання і завдання мають бути якомога складнішими і важчими, щоб вони спонукали до щонайінтенсивнішої праці" [52].

Цей ідеал відповідає українському ідеалові людини — традиційному індивідуалістичному ідеалові, що збігається з вірою в богоподібність людини [52].

Тож яка вона, українська нація на зламі тисячоліть? Деякі романтичні прихильники старовини хотіли б зафіксувати її на рівні задумливих українських пісень, шароварів, вінків і язичеських обрядів, які, на відміну від християнських, називають народними. Дехто навіть пропонує повернутися до язичества як до істинно народної української релігії. Безперечно, ці погляди і ці підходи надзвичайно утопічні й непродуктивні. Можливо, ще рано говорити про сучасний український характер як про щось усталене і завершене: надто довго його ламали, калічили, намагалися придушити чи навіть знищити. Втім, треба створити всі умови для того, щоб світ дізнався про українців як про націю могутню, творчу, працьовиту, інтелектуальну і миролюбну.

Однією з найважливіших умов відродження нації є формування національної ідеї, що є стрижнем і спрямовує розвиток.

Виходячи з досвіду інших країн, можна сказати, що без національної ідеї неможливо формувати нову державу. Так, США, очевидно, не стали б могутнім постіндустріальним суспільством, якби ще в роки "великої депресії" не був проголошений "новий курс" Ф. Рузвельта.

Україні — як державі і суспільству — також має бути притаманна українська національна ідея як інтегруюча, об'єднуюча, спонукальна, яка б допомогла встановити наше коріння й генезис — "Звідки ми?", нашу сутність — "Хто ми?", наше сучасне й майбутнє — "Куди ми йдемо?", збудувати державу та сформувати громадянське суспільство цивілізованим шляхом.

"Національна ідея, — зазначають В. Солдатенко і Ю. Левенець, — є продуктом історичного розвитку, дії величезної кількості різноманітних чинників. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на різноманітні суспільні перетворення, іноді навіть незначні, ледь помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється у процесі суспільного розвитку. Нерідко їй вдається відвойовувати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядами, орієнтаціями, філософськими концепціями" [37].

Суть національної ідеї полягає в осягненні вічних, глибинних прагнень народу, особливостей його характеру, менталітету, мови, традицій і звичаїв, цінностей і уподобань, його соціокультурних і політичних пріоритетів, а також оптимальних засобів досягнення цілей соціального розвитку. Поєднання культурно-національних цінностей із загальнолюдськими в етнопсихологічному образі українців сприятиме розвиткові народу України на засадах гуманізму та демократії.